

Міжусобна боротьба в країнах Центральної Європи (Польща, Чехія, Угорщина) на рубежі XI – XII століть

Наприкінці XI – на початку XII ст. центральноєвропейські держави охопила династична криза, наслідки якої проявилися моментально. Їх виразом стала тривала політична нестабільність та регіональні війни, що сприяли посиленню в Чехії, Польщі та Угорщині відцентрових тенденцій. Спадкоємці трону цих країн залучали до внутрішньої боротьби й сусідніх правителів (особливо німецьких), а це ще більше затягувало конфліктну ситуацію. Протистояння за владу поглиблював також виступ ранньосередньовічної шляхти, спочатку окремих її представників, а відтак і цілих феодальних угруповань. Після півстоліття відносного спокою до польських, угорських та чеських справ дедалі активніше починають втручатися й государі Франконської (інакше Салічної) династії, котрі займали німецький трон у період із 1024 по 1125 рр.

Священна Римська імперія, королі та цісарі якої претендували на верховне керівництво західним християнським світом, становила серйозну небезпеку самобутності чехів і поляків (меншою мірою – угорців). Такі непомірні претензії у підсумку звелися до прагнення володіти хоча б Центральною і частиною Східної Європи, але державні утворення, що тут з'явилися та набули стабільності, перешкоджали універсалістським планам німецьких монархів. Лише за виняткових обставин, якими, зокрема, були внутрішньодинастичні чвари, їх влада поширювалася на Чехію, Польщу або Угорщину. Суттєвих результатів не приносили навіть військові інтервенції. Реально римські королі й імператори, котрі з XI ст. постійно боролися з сепаратистськими виступами в самій Німеччині, могли домогтися тільки вигідної для них політичної рівноваги сил між трьома центральноєвропейськими монархіями, підбурюючи одну державу проти іншої (Жемличка, Марсіна, 1991, с.179).

За останні десятиліття проблема наростання кризових явищ у країнах Центральної Європи на рубежі XI-XII ст. та шляхи їх подолання стала об'єктом дослідження як вітчизняних, так і зарубіжних істориків. Окремі аспекти міжусобної боротьби в центральноєвропейському регіоні висвітлюються в узагальнюючих працях таких чеських медієвістів, як Й.Жемличка (Žemlička, 1997), М.Благова, Я.Фролік, Н.Профантова (Bláhová, Frolík, Profantová, 1999). До того ж, Й.Жемличка та Р.Марсіна частково торкаються цієї теми у своїй розвідці, присвяченій виникненню та розвитку ранньфеодальних централізованих монархій у Польщі, Чехії й Угорщині (Жемличка, Марсіна, 1991, с.167-189). На фоні формування етнічної самосвідомості окремі моменти династичного протистояння в Угорщині розглядає російський історик В.Шушарін (Шушарин, 1997).

Цікаво, що українські вчені, зокрема А.Головко (Головко, 1988) та О.Толочко (Толочко, 1991, с.10-23), також піднімають питання внутрішньополітичної боротьби, щоправда, в контексті взаємовідносин Русі і Польщі. Нещодавно в Україні з'явилися деякі узагальнюючі праці, серед яких, передусім, - "Історія західних і південних слов'ян" та "Історія Центрально-Східної Європи". У першій зі

згаданих книг лекції з історії Польщі та Чехії підготували, відповідно, І.Люшин (2001, с.80-97) та В.Яровий (2001, с.131-148), а в другій - розділ про виникнення і розвиток центральноєвропейських середньовічних монархій написав М.Кріль (Кріль, 2001, с.83-109). Крім того, львівські історики Л.Зашкільняк та М.Крикун самостійним виданням репрезентували перший науковий синтез історії Польщі (Зашкільняк, Крикун, 2002). Однак у згаданих роботах зроблено лише побіжний огляд подій, пов'язаних із посиленням відцентрових тенденцій у Польщі, Чехії та Угорщині наприкінці XI-на початку XII ст.

Отже, як свідчить короткий історіографічний огляд, в українській науці немає узагальнюючого дослідження з розглядуваної проблеми. Тому мета нашої публікації полягає у спробі з'ясувати причини, основні віхи та наслідки міжусобної боротьби, що розгорілася на рубежі XI-XII ст. в таких країнах центральної Європи, як Польща, Чехія, Угорщина. Ставимо перед собою такі завдання: 1) проаналізувати фактори, що зумовили послаблення влади князів із роду Пястів у Польщі та привнесли елементи новизни в управління країною; 2) висвітлити перипетії внутрішньополітичної кризи у Чехії, яка посилила залежність її володарів, представників династії Пршемисловичів, від монархів Німецької імперії; 3) простежити протистояння, що спалахнуло в Угорщині між Арпадовичами у зв'язку з успадкуванням королівського трону.

Згідно зі свідченнями сучасників, міжусобну боротьбу спричинили, головним чином, напружені стосунки всередині пануючих династій. У результаті посилювалися тенденції до дробління єдиної державної території між більшістю родичів. Заради закріплення уділів за своїми нащадками володарюючі монархи вдавалися до різних заходів. При цьому робилося все можливе для того, щоб забезпечити трон єдиній родині. Потреба усунути з конкурентної боротьби за верховну владу усі інші князівські чи королівські (в Угорщині) лінії призводила до фізичної дискваліфікації суперників. До активної участі в міжусобних чварах залучалася й аристократична верхівка, котра при цьому зміцнювала свій політичний вплив. Знать уміло використовувала послаблення центральної влади для досягнення власних емансипаційних цілей. Неодноразово думка лідерів феодалних угруповань була вирішальною при визначенні прав успадкування трону серед членів правлячої династії.

Усі ці явища, що впливали ззовні і сприяли підриву державного устою, мали значно ширший розмах. Після фази "награбування здобичі", котра розпочала державотворчі процеси в Чехії, Польщі та Угорщині, настає подальший етап, пов'язаний із спрямуванням енергії феодалів на отримання й використання земельних володінь у себе вдома. Найшвидшими темпами трансформація суспільства у згаданому руслі проходила в Чехії. Великокнязівська дружина, що жила зі здобичі, данини та подарунків, кількісно зменшувалася й перетворювалася в ключову адміністративну опору монархії. Поєдинок за владу й бенефіції спонукав вельмож до зацікавлення в об'єднанні навколо окремих Пршемисловичів, які могли забезпечити своїм людям належний добробут, тобто титули, посади та інші засоби для існування. Протистояння всередині династії супроводжувалися суперництвом князівських дружин, позаяк успіх їх пана приносив матеріальні та престижні вигоди (Žemlička, 1997, s.128).

Зміни в Чехії проходили швидше, ніж у сусідніх країнах, ще і з геополітичних причин. Свою роль тут зіграло не лише фазово посунуте виникнення держави (десь на півстоліття), але й формування її на досить обмеженому просторі, що також спонукало чеське суспільство до радикальних перетворень. Пястам та Арпадовичам завжди залишалися резерви для завоювань: Польщі – на схід і до Примор'я, Угорщині – в балканському напрямку (Žemlička, 1997, s.128). Разом з тим географічна замкненість чеських земель до певної міри полегшувала зберігати цілісність держави. Хоча після смерті Бржетислава I (1035 – 1055 рр.) Моравія стала удільним князівством, яке згодом було поділене на оломоуцьку, брненську та зноємську частини, чеські володарі не випускали моравські справи зі своїх рук.

Моравська гілка Пршемисловичів також не хотіла реального відторгнення, хоча й прагнула обмежити вплив Праги. Суть у тому, що за законом Бржетислава I про сеньйорат (1055 р.) старшому представнику династії, включаючи моравську лінію, належало переважне право на трон усієї монархії. Намагання поставити моравських родичів у більш тісну залежність від центральної влади й виключити їх із числа спадкоємців, з одного боку, та стремління моравських князів домогтися своїх прав – з другого і призводили до частих зіткнень між Пршемисловичами (Жемличка, Марсина, 1991, с.174).

Першим, хто порушив закон про сеньйорат, був чеський князь Бржетислав II (1092 - 1100 рр.). За його правління явно погіршилися відносини між Пршемисловичами. Насамперед, серйозні протиріччя існували між самим Бржетиславом II та Олдржіхом Брненським, сином його попередника й суперника на троні дядька Конрада, який був празьким князем у 1092 р. Вірогідно в 1097 р. Бржетислав II захопив Олдржіха в полон і наказав ув'язнити його на граді в Кладську. Щоправда, Олдржіх невдовзі втік з-під варти й ця подія ще більше поглибила ворожнечу між обома Пршемисловичами (Bláhová, Frolík, Profantová, 1999, s.482).

Незабаром, 10 грудня 1098 р., помер празький єпископ Козьма. Порадившись із шурином, мейсенським маркграфом Віпрехтом Гройчським (1073 – 1124 рр.), князь Бржетислав II вирішив посадити на празьку єпископську кафедру одного зі своїх капеланів пробста болеславської капітули Германа. Він походив із Маастріхту, що в Лотарингії, й хоча був усього лише дияконом, належав до числа доволі освічених і до того ж компетентних у церковних справах осіб. З волі Бржетислава II у граді Болеславі негайно зібралися вельможі країни й настоятелі церков. При схваленні всього духівництва й народу 28 лютого 1099 р. Германа було обрано єпископом. Відсвяткувавши у Вишеграді Великдень, князь Бржетислав II, разом із новим єпископом Германом та своїм молодшим братом Борживоєм, подався до цісаря Генріха IV (1056 – 1106 рр.) у Регенсбург. Крім клопотання про наділення Германа інвеститурою, Бржетислав мав на меті узгодити з Генріхом IV також кандидатуру свого наступника на чеському троні (Kosmůw letopis český, 1874, s.140-142).

Питання про те, якими мотивами керувався заледве сорокарічний Бржетислав II, аби саме в такому віці перейматися спадкоємцем, залишається відкритим. Можливо, при празькому дворі існувала нездорова ситуація і князь побоювався насильницької смерті. Після Бржетислава II найстаршим у родині залишався

Олдржіх Брненський і, згідно з положеннями закону про сеньйорат, саме йому з часом належало перебрати владу в Чехії. Однак, якраз ця кандидатура, з огляду на давні розходження між обома Пршемисловичами, була для Бржетислава II неприйнятною. Нехтуючи вибори вдома та законні підстави Олдржіха Брненського, князь Бржетислав, вірогідно, прагнув застосувати принцип старшинства у вужчому колі найближчих родичів і обмежити ділччне право своїми братами. Спадковість по прямій лінії не бралася до уваги, позаяк Бржетиславів син був ще малим. Тому Бржетислав вирішив забезпечити празький трон молодшому братові Борживоеві (Bláhová, Frolík, Profantová, 1999, s.483).

Вочевидь, такий задум визрів у Бржетислава ще перед ув'язненням Олдржіха Брненського. Забобонний Бржетислав, який жив у постійному страхові через передчуття своєї близької смерті, не робив нічого випадково. Наразі він діяв так з огляду на майбутнє свого малолітнього сина, котрий у жорнах сеньйоріальної послідовності навряд чи коли-небудь взагалі зійшов би на вершину влади. За усунення Олдржіха Брненського та отримання празького трону Борживой мав віддячитися тим, що в потрібний момент вчинив би таку саму послугу Бржетиславовому синові (Žemlička, 1997, s.126-127).

Позаяк намір Бржетислава міг наразитися на опір не лише інших членів династії Пршемисловичів, але й чеських вельмож, то князь і зважився на нетрадиційний крок. До нього Бржетислав добре підготувався й перед візитом до Регенсбурга надіслав імператорові та його впливовим особам цінні подарунки. Під час перебування в Регенсбурзі Бржетислав II попросив Генріха IV, аби той ще за його життя, без попередніх виборів у Чехії, передав прапорець, який символізував владу, Борживоеві. Крім того, цісар мав також оголосити чехам, присутнім на аудієнції, що після смерті Бржетислава празький трон повинен посісти Борживой (Kosmůw letopis český, 1874, s.142). Отже, символічний акт передачі лена був тією головною метою, якої Бржетислав прагнув досягти в Регенсбурзі. Своїми діями Бржетислав II не лише визнавав право цісаря втручатися в питання успадкування чеського трону, але й ігнорував усталені традиції. Адже, згідно зі свідченнями Козьми Празького, “у чехів був такий порядок, що престол на князювання повинен завжди займати той серед князів, хто старший за віком” (Kosmůw letopis český, 1874, s.148).

У цій ситуації Генріх IV, котрому чеський правитель сам по собі надавав повноваження, якими німецькі королі та цісарі ніколи не володіли, охоче задовольнив обидва прохання. Тобто вручив Германові єпископський посох і перстень, а Борживоеві – прапорець, що символізував Чеське князівство. Присутні ж при цьому чеські вельможі почули з вуст імператора, що в разі смерті Бржетислава влада в країні повинна перейти до Борживоя. Такий нечуваний у відносинах Чехії та імперії крок мав далекоглядні наслідки, позаяк до цього часу остання визнавала чеським правителем лише того, хто вже був обраний членами правлячої династії, вельможами й князівськими дружинниками або з їх допомогою взяв владу в країні у свої руки (Поп, 1988, с.29). Порушення ж Бржетиславом II принципу сеньйорату ще тісніше прив'язало Чехію до Німецької імперії й поклато початок міжусобним війнам.

Після повернення з Регенсбурга князь Бржетислав намагався врегулювати відносини в Чехії та зміцнити Германове й Борживоєве становище. Він, зокрема, прагнув забезпечити Борживоєві підтримку з боку сусідніх правителів. У цьому Бржетислав міг розраховувати поки що на порозуміння свого шурина, мейсенського маркграфа Віпрехта Гройчського. З іншими сусідами празький князь сподівався знайти спільну мову в ході переговорів (Bláhová, Frolík, Profantová, 1999, s.484).

Насамперед, Бржетислав II вирушив із військом до Моравії й повернув празькому єпископові град Подівин. При цьому він зачепив інтереси брненських Пршемисловичів – Олдржіха і Літолта, адже їхній батько, а Бржетиславів дядько Конрад захопив Подівин під час суперечки між празьким та оломоуцьким єпископами й відтоді цей град знаходився в їхніх руках. Після зелених свят (29 травня) 1099 р. Бржетислав прибув на угорсько-моравський кордон. Тут він провів дипломатичну зустріч з угорським королем Калманом (1095 – 1116 рр.) (Kosmůw letopis český, 1874, s.142-143). Принагідно зауважимо, що Калман посів угорський трон не зовсім безпроблемно. Очевидно, що Ласло I (1077 – 1095 рр.), який не залишив нащадків чоловічої статі, не бачив у ньому свого наступника. Калман був старшим із синів Ласлового брата Гези I (1074 – 1077 рр.). Тому при сходженні на трон він мав переваги як перед своїм молодшим братом Алмошем, так і перед іншими можливими кандидатами. Однак Ласло фаворизував саме Алмоша, котрий більше відповідав його уяві про сильного й харизматичного правителя. Натомість у Калманові він бачив у майбутньому духовну особу, що однозначно виключало будь-яку ймовірність його кандидування на угорський трон. Тому Калман навіть став Ягерським чи Великоварадинським єпископом.

Передумови Калманового сходження на трон нам не відомі. Особливо загадковими є дані про те, які причини спонукали Калмана в останні роки правління Ласла I емігрувати до Польщі. Більшість істориків, висвітлюючи перші роки правління Калмана, відштовхуються від факту, що він був коронований угорським королем ранньою весною 1096 р., тобто не одразу після Ласлової смерті. Припускають, що протягом цього невеликого періоду між Калманом та Алмошем спалахнула боротьба за трон, яка, очевидно завдячуючи польському втручання, завершилася на користь Калмана, а не потенційного претендента Алмоша. Це не було цілковитою перемогою, а чимось на зразок компромісу. Калман посів угорський трон, а Алмош став володарем удільного Нітрянського та Бігарського князівства.

Після Калманової коронації Алмош отримав удільне князівство і зрікся своїх прав на володіння Хорватією, які йому були надані ще королем Ласлом I (Múcska, 2003, s.75-77). Уже 1098 р. розгорілася досі тамована суперечка між Калманом та Алмошем, котрий не хотів задовольнитися титулом удільного князя. Брати зібрали військо й виступили один проти одного (Шушарин, 1997, с.337). Угорські вельможі, яким уже набридло безконечно воювати, за словами хроніста, проголосили: “Не бачимо причини розпочинати бій, однак, якщо Калманові та Алмошеві це до вподоби, нехай б'ються один з одним, і хто переможе, того визнаємо своїм володарем” (Simonis de Kéza, 1937, p.423). Після такої заяви Арпадовичі примирилися.

Щоправда, Калман не був абсолютно впевнений у ширих намірах Алмоша й потребував надійних союзників, серед яких бачив і чеського князя. Обидва правителі, тобто Бржетислав II і Калман, обмінялися багатими дарунками, поновили попередні мирні угоди й зав'язали дружбу. Принагідно Бржетислав представив Калманові свого брата Борживоя як майбутнього чеського князя. Угорський король пішов назустріч Бржетиславу у справі, що стосувалася новообраного празького єпископа Германа, котрий досі залишався в чині диякона. Його висвячення мав здійснити майнцький архієпископ Рутгард. Однак Рутгард скомпрометував себе під час переслідування євреїв у 1096 р. Він не те що не забезпечив євреям охорону, але разом із родиною збагатився за рахунок їхніх маєтків. Аби уникнути відповідальності, Рутгард утік до Тюрингії, звідки чинив опір Генріхові IV (Bláhová, Frolík, Profantová, 1999, s.484). У цій, доволі делікатній, ситуації Калман запропонував Бржетиславу скористатися послугами угорського митрополита, естергомського архієпископа Серафима. Саме Серафим у своїй резиденції в Естергомі висвятив 11 червня 1099 р. Германа на священика. Разом із Германом священицьке свячення отримав і майбутній хроніст Козьма Празький. Обряд хіротонії Германа в єпископський сан здійснив 8 квітня 1100 р. у Майнці легат папи Климента III кардинал Руперт (Kosmůw letopis český, 1874, s.143-144).

Повертаючись із зустрічі з угорським королем, Бржетислав розбив табір біля Брна. Він поставив собі за мету розправитися з Олдржіхом та Літолтом. Опальним княжатам довелося покинути свої гради на Брненщині, які Бржетислав передав Борживоєві, а сам повернувся в Чехію. Натомість, оломоуцьких Пршемисловичів, Святополка та Оту II Чорного з їхньою матір'ю Євфимією, празький князь залишив поки що в спокої, позаяк ті виявляли до нього шанобливе ставлення (Kosmůw letopis český, 1874, s.143). Отже Бржетислав II не бажав ліквідувати усі моравські уділи, а по-перше, прагнув посилити над ними контроль, а по-друге, – позбавити маєтків Олдржіха Брненського.

Щодо майбутньої підтримки Борживоя з боку Польщі, то тут Бржетислав зробив ставку на молодого Болеслава Кривоустого, сина слабовольного польського князя Владислава I Германа (1079 – 1102 рр.). Матір'ю Болеслава була Юдіта Пршемисловна (пом. в 1086 р.), донька чеського короля Вратислава II і рідна Бржетиславова сестра (Jasiński, 1999, s.8). Отже, Болеслав Кривоустий доводився Бржетиславу II небожем. На той час Болеслав разом зі своїм зведеним братом Збігневом владарював на значній території країни, потіснивши свого батька Владислава Германа.

Цікаво відзначити, що в Польщі також тривала міжусобна боротьба й Бржетислав II активно втручався в її перебіг. Ще 1093 р. він захопив Силезію й продовжував спустошувати територію Польщі до 1094 р. Причиною нападу, вірогідно, послужило те, що зі вступом на чеський трон Бржетислава II польський князь Владислав Герман перестав сплачувати щорічну данину за Силезію в розмірі 500 марок срібла і 30 золота. Ці гроші ще в 1054 р. зобов'язався виплачувати чеському правителю польський князь Казимир I Відновитель (1034 – 1058 рр.). Лише уклінне прохання Владислава Германа та виплата ним Бржетиславу данини призупинили чеську агресію. Хроніст Козьма Празький відзначає, що сума, отримана чеським правителем за Силезію, становила 1000 гривень срібла та 60 –

золота (*Kosmůw letopis český*, 1874, s.137). Тобто Козьма Празький наводить суму, внесену за два роки.

До примирення з Бржетиславом II князя Владислава Германа спонукала також внутрішня нестабільність у Польщі, спричинена виступом по сепаратистськи налаштованих феодалів. Очолили рух великі силезькі магнати, які орієнтувалися на Чехію й об'єдналися навколо Владиславового позашлюбного сина Збігнева. Аби уникнути кровопролиття, Владислав Герман був змушений визнати законність прав Збігнева на спадщину й віддати йому в управління Силезію з містом Вроцлавом (“*Великая хроника*”, 1987, с.77-78).

Відтак Владислав Герман передав своєму восьмирічному синові Болеславу міста в Кладській області. Польський князь також визнав патронат Бржетислава II над Болеславом, підкріпивши його клятвою вірності (*Kosmůw letopis český*, 1874, s.137). В ранньофеодальній історії це досить поширений сюжет, коли юні князі лише номінально управляли обширними територіями під покровительством своїх опікунів. Щодо малолітнього Болеслава, то, згідно з деякими припущеннями, таким наставником вважався Владиславів воєвода Сецех (Щавелева, 1986, с.125). За оцінкою Галла Аноніма, це була “людина розумна, знатна (...), але засліплена жадібністю” (Галл Аноним, 1961, с.68). Насправді ж, Кладська область залишалася під контролем Бржетислава. Заради дотримання миру Владислав Герман зобов'язався виплачувати у встановлений термін чеському князеві щорічну данину: 500 гривень сріблом і 30 – золотом (*Kosmůw letopis český*, 1874, s.137).

Отже, польський князь Владислав I Герман виявився не в змозі протидіяти дезінтеграційним процесам. Лише протягом 1093 – 1107 рр. Польща зазнала чотири територіальні поділи, що привнесло елементи новизни в її управління. Мається на увазі інституція верховної, загальнодержавної влади, яку, за теорією О. Бальцера, у польській історіографії прийнято називати “принципалом”. Виникнення такої “форми ранньофеодальної монархії, – як відзначає О. Толочко, – було зумовлене необхідністю поєднання періодичних патримоніальних поділів території з ідеєю утримання державної цілісності “. У цій структурі одному з-поміж спадкоємців надавалися значно більші владні повноваження, якими, зокрема, передбачалося здійснення загальнодержавних функцій (Толочко, 1991, с.14). Власне, Владислав Герман і був спочатку таким верховним князем (принцепсом) Польщі по відношенню до своїх синів Збігнева й Болеслава.

Невдовзі Сецех перейшов у наступ проти Збігнева. В міжусобицю негайно втрутився Бржетислав II. У квітні 1096 р. він напав на Силезію, зруйнував польську фортецю Брдо, що знаходилася на березі річки Ніси, й заснував біля Вроцлава град Каменець (*Kosmůw letopis český*, 1874, s.139). У такий спосіб чеський правитель намагався підсилити свої позиції в Силезії, оскільки Збігнев втратив підтримку місцевих феодалів і Вроцлав знову підкорився Владиславу Герману. Натомість, Збігнев утік у Крушвіцу, де отримав допомогу куявських магнатів. Але на цей раз військове щастя від Збігнева відвернулося. У вирішальній битві під Крушвіцею його було розбито й, за згодою батька, ув'язнено Сецехом (Кріль, 2001, с.29).

Міжусобна війна у Польщі не залишалася поза увагою і в Чехії, адже взаємні династичні зв'язки (вдовою після смерті короля Вратислава залишалася Сватава (1046 – 1126 рр.) – донька польського князя Казимира I Відновителя, а дружиною

Владислава Германа була Юдіта Пршемисловна) (Jasiński, 1999, s.7-8) втягували в конфлікт лідерів угруповань знаті в тій чи іншій країні. Так, у Чехії досить сильний вплив мала родина Вршовців, яка володіла градом Лібіце. З огляду на можливу допомогу Вршовців польському князеві, Бржетислав наказав вигнати з Чехії їхніх поводитирів Мутіну та Божея. Натомість, обох опальних вельмож радо приласкав Владислав Герман, що посилювало напругу в його стосунках із Бржетиславом II (Kosmůw letopis český, 1874, s.139-140).

Нездатність визначити єдиного спадкоємця змусила Владислава Германа погодитися на поділ держави зі своїми синами. Збігнєву дісталася частина Великої Польщі, а молодший син князя Болеслав отримав Силезію. Владислав Герман залишався верховним князем. За ним зберігалася командування армією, керівництво зовнішньою політикою, призначення каштелянів (правителів міст) і єпископів. Однак угода 1097 р. не вдовольнила жодну сторону й уже в 1098 р. міжусобна війна відновилася. Збігнєв і Болеслав діяли спільно й у 1099 р. змусили батька здійснити новий поділ держави. При цьому Болеслав отримав, крім Силезії, Малу Польщу, а Збігнєв – східну частину Великої Польщі. Невдовзі брати домоглися вигнання з країни воєводи Сецеха, котрий виношував плани відновлення державної єдності (Корольок, 1956, с.55).

З падінням Сецеха настало потепління й у чесько-польських відносинах. На Різдво 1099 р. Бржетислав II запросив Болеслава Кривоустого у місто Жатець на бенкет. Там, у присутності чеських вельмож, Бржетислав призначив Болеслава своїм меченосцем і щедро обдарував його. Відправляючи Болеслава після свят додому, чеський князь постановив виплачувати йому за службу в званні меченосця щорічно по 100 марок срібла і 10 – золота з тієї данини, що мала надходити з Польщі до Чехії за Силезію (Kosmůw letopis český, 1874, s.143). Тобто п'яту частину з усієї суми, яку вносив Владислав Герман сріблом і третину – золотом.

Дружні відносини з Баварською східною маркою закріпив шлюб Борживоя із Гелбінгою Бабенберзькою, донькою маркграфа Леопольда III, укладений 18 жовтня 1100 р. у Зноймі. Однак у той час саме з Баварської східної марки загрожувала небезпека Борживоевому уділу в Моравії. Молодший син Конрада Брненського Літолт, чоловік другої Леопольдової доньки Іди, знайшов притулок у замку Ракоус (знаходився поблизу міста Вайдхофена в Нижній Австрії), яким володів граф Готфрід. Останній походив зі знаменитого роду графів Ракоус (Раабс) і бургграфів нюрнберзьких. Звідти Літолт щонаочі спустошував землі Брненського уділу. Позаяк Борживой виявився не в змозі самотійно протидіяти нападам Літолта, розгніваний Бржетислав зібрав військо й вирушив у Моравію, щоб помститися за збитки, завдані братові (Bláhová, Frolík, Profantová, 1999, s.485).

Спочатку Бржетислав відправив послів до Готфріда і, пославшись на попередні дружні домовленості, став вимагати, щоб той або невідкладно прислав йому зв'язаного Літолта, або негайно вигнав його зі замку. Коли Літолт про це дізнався, він хитрошами випровадив сторожу зі замку й заволодів ним сам разом із своїми воїнами. Тоді Готфрід зустрівся з Бржетиславом біля граду Вранов і попросив князя надати йому допомогу у відвоюванні замку. Протягом шести тижнів Бржетислав із великими людськими втратами облягав замок, поки в його захисників не закінчився провіант. Лише завдяки цьому Літолт був переможений. Зламаний у

бою, він таємно вночі вибрався із замку і втік один, покинувши напризволяще своїх воїнів. Вранці вони здалися на милість переможця й Бржетислав повернув замок Готфрїдові, а сам подався до Чехії (Kosmůw letopis český, 1874, s.145-146).

Щоправда, це був останній Бржетиславів військовий захід. Того ж таки 1100 р. напередодні Різдва він проводив час у своєму палаці, що знаходився в оточеному густими лісами селі Збечно. Коли надвечір 20 грудня князь повертався з полювання із засідки на нього напав і смертельно поранив найманий убивця на ім'я Лорк. Під час втечі Лорк ненароком напорвся на власний меч, проткнувши живіт, а відтак хтось із князівських слуг відрубав йому голову. Перед смертю Бржетислав висповідався, обдарував монастирі, наказав віддати синові свій мисливський рїг і спис, поскільки, як сам висловився, нічого іншого не може йому дати (мав на увазі владу), й у ніч на 22 грудня 1100 р. помер (Kosmůw letopis český, 1874, s.146-147).

Скоріш за все, вбивство Бржетислава замовили Вршовці, аби помститися за вигнання ним Мутїни та Божея. Втім, як угруповань знатї, так і окремих вельмож, що могли втїшатися зі смерті князя, було значно більше. Це й Бржетиславові друзї, невдоволені його політикою перерозподїлу посад, це й моравські родичї Олдржіха та Літолта, це й інші васали князя, котрих він, з огляду на крутий норов, мїг добряче скривдити. Смерть убивці від рук переслїдувачів завжди здається підозрїлою, адже в такий спосїб замовник мав усї шанси замести слїди (Žemlička, 1997, s.127).

Єпископ і вельможї негайно послали в Моравїю за Борживоєм. Ще на Рїздво 25 грудня 1100 р., згїдно з волею Бржетислава й на підставї домовленостей із цїсарем, однак всупереч чинному праву та думцї окремих чеських феодалів, Борживой був урочисто посажений на празький трон. Пїсля його поспїшного відходу з Моравїї свої колишнї маєтки негайно зайняли Олдржіх та Літолт. Їх обох усунув від влади Бржетислав II. Саме він позбавив Олдржіха брненського удїлу та інтернував його у Кладсько, а від Літолта відїбрав зноємський край. Із польської еміграцї повернувся також Божей та Мутїна, лїдери досить впливової родини Вршовців. Князь Борживой проявив милість й опальнї вельможї знову отримали ті мїста, якими володіли ранїше: Божей – Жатець, а Мутїна – Літомержіце (Kosmůw letopis český, 1874, s.147-148). Така поступливїсть Борживоя засвідчує передусїм те, наскїльки невпевнено він почувався в першї мїсяцї свого правлїння, нїж його добру волю.

Хистким становищем Борживоя відразу вирїшив скористатися Олдржіх. Як найстаршїй серед Пршемисловичів, він звернувся до нїмецького імператора Генрїха IV і за багату грошову винагороду попросив видїлити йому Чехїю в лено. Цїсар погодився дати Олдржіховї знаки князівської влади і прапорець, але його обрання на празький стїл залишив на розсуд чехів. При допомозї довірених осїб Олдржіх погрозами намагався переконати комїтів країни в законностї своїх прав на управлїння Чехїєю. Однак залякування не принесло бажаних результатів і тодї брненський князь добився від імператора дозволу пїти вїною проти Борживоя та силою заволодіти чеським тронем. У серпнї 1101 р. Олдржіх та його брат Літолт із добре спорядженим вїськом вторглися в Чехїю. Назустріч їм вирушив Борживой і, розбивши табїр біля граду Малїна, що в Чаславській областї, почав готуватися до битви. Тїльки-но стало відомо, що найвпливовїшї вельможї Борживоя не покинуть і на допомогу йому поспїшають оломоуцькї удїлнї князї Святополк і Ота, нападники

в сум'ятті відступили. Борживой відмовився від переслідування й бунтівні Пршемисловичі без перешкод повернулися у свої володіння: Олдржіх – у Брно, а Літолт – у Зноєм (Novotný, 1913, s.410-411).

Тим часом, найвищої кульмінації досягли міжусобні чвари в Польщі. Тепер у боротьбі за принципат зіткнулися вже Збігнев і Болеслав. Їх протистояння послабило монархічні основи унітарної держави й посилило роль регіонів: Силезії, Малої Польщі, Великої Польщі, Куявії, Мазовії та ін. (Grudziński, 1971, s.367-403). Династичні угруповання, які вели боротьбу за владу у Польщі, досить суттєво відрізнялися своїми політичними концепціями. До першого з них, очолюваного Збігневом, входили в основному прихильники децентралізації та пасивної зовнішньої політики. На міжнародній арені вони спиралися на традиційних противників сильної Польської держави – німецьких і чеських феодалів. Табір Збігнева не був стабільним, позаяк невдовзі значна частина польської знаті, яка на перших порах примкнула до його угруповання, стурбована тісними зв'язками свого лідера з такими закордонними “союзниками”, перейшла на бік Болеслава. Він стояв на чолі другої партії. Програма Болеслава та його оточення мала на меті зміцнити міжнародне становище Польщі, відновити сильну центральну владу і знаходила широку підтримку не лише серед лицарства, але й багатьох магнатів (Головко, 1988, с.63-64).

Смерть Владислава Германа влітку 1102 р. прискорила розв'язання конфлікту між братами. Країна була поділена на два державні організми, незалежні один від одного. Старший Збігнев правив у Великій Польщі, Куявії, Ленчицькій та Серадзькій землях, а молодший Болеслав – у Силезії й Малій Польщі. Розуміючи неминучість зіткнення з табором Збігнева, угруповання Болеслава, в якому, ймовірно, головну роль відігравали краківський єпископ Балдвін і воевода Скарбимир, намагалося встановити тісні зв'язки з Руссю та Угорщиною. У 1103 р. між донькою київського князя Святополка (1093 – 1113 рр.) Збиславою та Болеславом було оформлено шлюбні відносини (Літопис руський, 1989, с.157). Збігнев та його прихильники, очевидно, добре усвідомлювали, проти кого спрямовувався союз Болеслава з київським князем. Тому вони звернулися по допомогу до чехів і вмовили останніх напасти на Силезію, яка належала Болеславу (Головко, 1988, с.64). Отже, відновлення міжусобної боротьби в Польщі зачепило й Пршемисловичів.

До походу в Силезію Борживой залучив і оломоуцького князя Святополка. Об'єднавши свої сили, вони розбили табір біля граду Речен. Довідавшись про це, Болеслав відправив до Борживою посольство, яке мало нагадати чеському володареві про його тісні родинні стосунки з молодшим сином Владислава Германа. Крім того, Болеслав передав Борживоєві тисячу гривень сріблом, аби той відмовився від нападу на Силезію. Зваблений грошима, Борживой порушив обіцянку, дану Збігневу, й повернувся до Праги. В результаті, Болеслав зумів відвернути спустошення силезьких земель, а заодно вбити клин у дружні стосунки між Святославом та Борживоєм, позаяк останній не бажав ділитися зі своїм двоюрідним братом отриманою грошовою винагородою. Відтак Болеслав перемиг поморян, які перебували в союзі зі Збігневом, й уклав мирну угоду з угорським королем Калманом (Maleczyński, 1975, s.49-78).

Між Арпадовичами у той самий час також поглиблювалося династичне протистояння. Не зважаючи на суперечки з Алмошем, король Калман протягом перших років свого правління проводив активну зовнішню політику. Він, зокрема, успішно продовжив розпочату Ласлом I боротьбу за хорватський трон, якого зрікся Алмош. Після військової інтервенції 1102 р. Калман коронувався в Біограді (Далмація), а через три роки (1105 р.) зайняв південну частину Приморської Хорватії (Задар, Трогір, Спліт). Так виникла персональна унія Угорщини й Хорватії (Шушарин, 1971, с.139). Скривджений Алмош подався у Польщу до Болеслава, з допомогою якого сподівався отримати угорський престол. Але польський похід в Угорщину виявився не на користь Алмоша. Болеслав уклав із Калманом не лише мир, але й схилив його до союзу, спрямованого проти Борживоя. При цьому Болеслав розраховував також на підтримку оломоуцького князя Святополка, котрий замірявся захопити владу в Празі (Maleczyński, 1975, s.49-78).

Після ретельної підготовки наприкінці вересня 1105 р. Святополк вирушив у похід проти Чехії. Момент він вибрав дуже вдало, бо саме в цей час Борживой знаходився за межами країни. Відмова угорського допоміжного загону, який було відкликано, либонь, через новий заколот Алмоша та прохолодне ставлення чеських вельмож до нападника, сприяли тому, що й Болеслава військова дружина не наважилася просуватися в глиб Чехії. Оломоуцький правитель досяг Праги, проте Борживой, котрий негайно повернувся додому від цісаря з-під Регенсбурга, зумів утримати місто (Снос, 1957, s.170-172). Святополк відступив. Чисельній групі втікачів із Чехії, які боялися покарання за підтримку оломоуцького князя, Болеслав надав притулок у своїх силезьких та малопольських маєтках (Třeštík, 1972, s.94-95), бо "Святополк володів маленьким уділом і не мав великого багатства" (Галл Аноним, 1961, с.123).

На щось більше сподіватися було годі, адже весна 1106 р. виявилася для Болеслава критичною. Поновилися бої з повсталим Збігневом. Тому, щоб нейтралізувати можливе втручання Борживоя на користь останнього, Болеслав був змушений відмовитися від подальшого сприяння Святополку Оломоуцькому. В ході жорстких військових дій 1105 – 1106 рр. Болеслав, відчуваючи, очевидно, нестачу власних сил, попросив підкріплення в київського князя та угорців. Допомога союзників зміцнила становище Болеслава й наприкінці 1106 р. він пішов на Каліш, Спіцімеж, а відтак подався до Мазовії. Бої перенеслися на правий берег Вісли (Žemlička, 1997, s.130). Збігневу не залишалось іншого виходу, як визнати Болеславу зверхність, віддати йому Велику Польщу і вдовольнитися виділеною братом у ленне володіння Мазовією. Після угоди зі Збігневом Болеслав III Кривоустий (1102 – 1138 рр.) фактично став однобічним правителем Польщі (Зашкільняк, Крикун, 2002, с.30).

Чехи ж у тій порі переживали державний переворот. Незважаючи на невдачу під стінами Праги, славолюбивий Святополк продовжував виношувати плани здобути чеський трон. Вплив оломоуцького князя сягав і празького двору. Свою дружину він тримав у постійній бойовій готовності й робив усе можливе, аби підірвати довіру до Борживоя в суспільстві. В такій ситуації Борживой усю лютю спрямував проти Вршовців, почав з підозрою ставитися до тих радників, котрих "успадкував" від Бржетислава й наблизив до себе "нових" людей – переважно

незнатного походження. В атмосфері інтриг та підступництва підкорятися Борживоєві відмовився навіть молодший брат Владислав. Чи то з побоювання за подальші непередбачувані дії чеського князя, чи сподіваючись на майбутню перемогу Святополка, в табір останнього дедалі активніше переходила знать із найближчого оточення Борживоя. З її допомогою весною 1107 р. Святополк усунув Борживоя від влади й 14 травня зайняв празький престол (Žemlička, 1997, s.130-131).

Святополк не лише відсторонив Борживоя, права котрого на князівський трон із самого початку були спірними, але обійшов також Олдржіха, найстаршого в родині Пршемисловичів, до того ж уже затвердженого цісарем. За погодженням із вельможами, Святополк посів празький стіл при умові, що після нього князем стане Владислав. Таким чином Борживой і Олдржіх були вилучені з числа тих членів династії, котрі мали всі підстави претендувати на титул чеського князя. Принцип старшинства перетворювався із обов'язкового правила у вказівку впливового кола лідерів феодальних угруповань відносно того, кому належить правити всіма чехами. Однак традиційному звичаєві, за яким обраного кандидата підводили до кам'яного трону в Празькому Граді, садовили на нього, представляли народу, що зібрався і вітав майбутнього володаря викриками, повинен був підкорятися кожний Пршемислович, котрий прагнув здобути в Чехії загальне визнання. Це стосувалося і Святополка. Такий прийом, вигідний як Святополкові, так і вельможам, усунув видимі сторони незаконності травневого перевороту. "Право чехів" формально не постраждало, а лише набуло нового змісту [Fiala, 1975, 148].

Викладений матеріал дозволяє зробити такі висновки. На рубежі XI - XII ст. в центральноевропейських державах розгорілася міжусобна боротьба. Вона проявилася, насамперед, у війні між Болеславом Кривоустим та Збігневом, зіткненні Борживоя із Святополком, суперечках Алмоша з Калманом. Перипетії протистояння за владу серед членів правлячих династій Пястів, Пршемисловичів та Арпадовичів продемонстрували зростання відцентрових тенденцій, що виразилося, перш за все, в посиленні ролі феодальних угруповань та окремих регіонів. У династичній боротьбі, яка велася у Польщі, Чехії та Угорщині, сприятливий ґрунт для здійснення своїх планів вбачали німецькі правителі. В кожній із цих країн результати кризових явищ мали різні наслідки. У Польщі перемогу здобув Болеслав Кривоустий. Однак вигнання Збігнева послужило зручним приводом для втручання у внутрішні справи Польської держави з боку німецьких феодалів, котрі не бажали миритися з перспективою її нового піднесення. В Чехії міжусобна боротьба зумовила порушення "Закону про сеньйорат", що тісніше прив'язало державу до Німеччини, бо кожен із претендентів на празький трон прагнув заручитися підтримкою цісаря. У зростанні могутності Угорщини й остаточному утвердженні Калмана в Хорватії німецькі правителі вбачали серйозну небезпеку своїм універсалістським устремлінням, а тому активно допомагали Алмошу, котрий був готовий визнати їх імперську зверхність.

Lichtej I.M.

Internecine Struggle in the Countries of Central Europe (Poland, the Czech State, Hungary) on the Threshold of the 11-12th Centuries

(Summary)

The article deals with the issues of the internecine struggle in the Central European states manifested first of all in the war between Boleslav the Wrymouthed (Boleslav Krzywousty) and Zbigniew, the collision between Bořivoj and Svetopluk, as well as the controversies between Almos and Kalman. The opposition in the struggle for power among the members of the ruling Piast, Přemyslide and Arpadovich dynasties demonstrated the growing separatist aspirations, which was expressed in the strengthening of the role of feudal groupings and separate regions. In the political struggle led in Poland, the Czech state and Hungary, German emperors found a good background for realizing their plans.

Література

“Великая хроника” о Польше, Руси и их соседях XI-XIII вв. (Перевод и комментарии) / Под. ред. В.Л. Янина. – М., 1987.

Галл Аноним. Хроника и деяния князей или правителей польских / Предисл., перев. и примеч. Л.М. Поповой. – М., 1961.

Головко А.Б. Древняя Русь и Польша в политических взаимоотношениях X – первой трети XIII вв. – К., 1988.

Жемличка Й., Марсина Р. Возникновение и развитие раннефеодальных централизованных монархий в Центральной Европе (Чехия, Польша, Венгрия) // Раннефеодальные государства и народности (южные и западные славяне. VI-XII вв.). – М., 1991. – С.167-189.

Зашкільняк Л., Крикун М. Історія Польщі: від найдавніших часів до наших днів. – Львів, 2002.

Ілюшин І.І. Польська держава в період правління династії Пястів (IX- друга половина XIV ст.) // Історія західних і південних слов'ян (з давніх часів до XX ст.). Курс лекцій: Навч. Посібник / За ред. проф. В.І.Яршого. – К., 2001. – С.80-97.

Кріль М. Виникнення і розвиток середньовічних монархій // Історія Центрально-Східної Європи. Посібник для студентів історичних і гуманітарних факультетів університетів / За ред. Л.Зашкільняка. – Львів, 2001. – С.83-109.

Королюк В.Д. Усиление тенденций феодальной раздробленности в последней четверти XI в. // История Польши. Второе, дополн. изд. / Под ред. В.Д.Королюка, И.С.Миллера, П.П.Третьякова. – М., 1956. – Т.І. – С.54-55.

Літопис руський / Пер. з давньорус. Л.Є.Махновця; Відп. ред. О.В.Мишанич. – К., 1989.

Поп И.И. Упрочение централизованного феодального государства // Краткая история Чехословакии. С древнейших времен до наших дней. – М., 1988. – С.39-65.

Толочко О.П. Польша і Русь: спроба створення моделі потестарних структур // Україна і Польша в період феодалізму. Збірник наукових праць. – К., 1991. – С.10-23.

Шушарин В.П. Складывание и оформление феодальных отношений. Раннефеодальная монархия (XI-середина XIII вв.) // История Венгрии. В трёх томах. – М., 1971. – Том I. – С.114-148.

Шушарин В.П. Ранний этап этнической истории венгров. Проблемы этнического самосознания. – М., 1997.

Щавелева Н.И. О княжеских воспитателях в древней Польше // Древнейшие государства на территории СССР. Материалы и исследования, 1985 год. – М., 1986. – С.123-131.

Яровий В.І. Становлення та розвиток Чеського королівства (IX-XIV ст.) // Історія західних і південних слов'ян (з давніх часів до XX ст.). Курс лекцій: Навч. Посібник / За ред. проф. В.І.Ярового. – К., 2001. – С.131-148.

Bláhová M., Frolík J., Profantová N. Velké dějiny zemí Koruny české. – Praha-Litomyšl, 1999. – Svazek I. Do roku 1197.

Fiala Z. Přemyslovské Čechy. Český stát a společnost v letech 995-1310, 2. vyd. – Praha, 1975.

Grudziński T. Podziały dynasticzne monarchii Piastowskiej w końcu XI i początkach XII w. // Zapisky Historiczne. – 1971. – № 36. – S.367-405.

Choc P. Boje o Prahu za feudalismu. – Praha, 1957.

Jasínský K. Česko-polské dynastické vstahy v raném středověku // Dějiny a Současnost. – 1999. – №2. – S.6-8.

Kosmův letopis český // Fontes rerum Bohemicarum. Prameny dějin českých / Ed. J.Emler. – Praha, 1874. – Díl II. Kosmův letopisčeský s pokračovateli. – Svazek 1.

Kulecki M. Ceremoniał intronizacyjny Przemyslidów w X-XIII wieku // Przegląd Historyczny. – 1984. – № 75. – S.441-451.

Maleczyński K. Bolesław III Krzywousty. – Wrocław-Warszawa-Kraków-Gdańsk, 1975.

Múcska V.Klerik vo vladárskom rúchu (Koloman) // Kniha kráľov. Panovníci v dejinách Slovenska a slovákov. Vedúci autorského kolektívu a zostavovateľ PhDr. Vladimír Segeš, PhD. Druhé, doplnené vydanie. – Bratislava, 2003. – S.75-80.

Novotný V. České dějiny. Dílu I. Část II. Od Břetislava I. do Přemysla I. (1034-1197). – Praha, 1913.

Simonis de Kéza. Gesta Hungarorum. - Chronici Hungarici compositio saeculi 14. Praefatus est (p.131-139, 219-237), textum recensuit, annotationibus instruxit (p.141-194, 239-505) A.Domanovszky // Skriptores rerum hungaricarum... Vol. 1. Bp., 1937.

Třeštík D. Kosmas. – Praha, 1972.

Žemlička J. Čechy v době knížecí (1034-1198). – Praha, 1997.